

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN BAŞLANGIÇ EVRESİNDE YAYILMACI SOVYET POLİTİKASI VE ANKARA HÜKÜMETİ'NİN YAKLAŞIMI

Doç. Dr. Turhan ADA*

Öz

“Milli Mücadele Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri” konusu, ortak düşman konumundaki İtilaf Devletleri karşısında Moskova ve Ankara’nın stratejik ortaklık içine girmeleri ana fikrine dayanır. Sürecin başında, yüzyıllardır Rus emperyalizmine karşı durmaya çalışan Anadolu’nun, Batı yayılmacılığının bir dizi trajedik örneğine maruz kaldıktan sonra, istemeyerek de olsa Sovyet tarafına yaklaşmak zorunda kaldığı, Sovyet tarafının da, bu ve benzeri gelişmelerin yanı sıra, dahilde yaşadığı iç huzursuzluklardan kaynaklanan bir saikle, Anadolu’yu, askeri ve maddi yardım karşılığında kendi safına çekmeye çalıştığı özellikle vurgulanmalıdır. Doğal olarak, Moskova, ortaya böyle bir irade koyarken, Anadolu üzerindeki yayılmacı emellerini, “bir süreliğine de olsa” dondurmaya, “Müttefiklerce işgal edilmiş bir Anadolu” olgusu karşısında tercih etmek zorunda kalmıştır. Türk tarafının, “Sovyet etkisine girmiş bir Anadolu” olgusuna dayandırdığı “Sovyet Kozunu” başarıyla oynaması ve Sakarya Zaferi ile birlikte ortaya sağlam bir irade koyması, Ankara Hükümeti’ni başarılı kılmıştır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, Milli Mücadele, Dış Politika, Sovyet Rusya, Moskova Dostluk Antlaşması.

The Soviet Expansionist Policy During The Initial Phase Of The National Struggle And Approach Of Ankara Governments

Abstract

The subject of “Turkish-Soviet Relations during the War of Independence” is based on the gist that Ankara and Moscow would strategically be in alliance with each other against their common enemy, the Entente Powers. At the beginning of the process, it should especially be emphasized that Anatolia, which tried to resist Russian imperialism for centuries, had to get close to the Soviet

* Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

side with reluctance after undergoing a series of tragic examples of Western expansionism and that the Soviet side with impetus resulting from domestic disturbances tried to win Anatolia round in exchange for military and financial support. Naturally while Moscow wanted to do this, it had to prefer freezing its imperial desires on Anatolia "even for a while" against the fact that "Anatolia was occupied by Allies." But this intimacy process ended with Turkish side's taking initiative, and Ankara made an agreement not with Soviet Russia but with the West, after the Izmir Offensive. Thus, within the process Mustafa Kemal and his friends, who used arguments more consciously in proportion to Moscow, managed to govern the Soviet Russia in accordance with Turkish national interests in critical period. With using the "Soviet's Anadolu" concept and after the Sakarya Victory, Ankara Government has been successful.

Keywords: Atatürk, War Of Independence, Foreign Policy, Soviet Russia, Treaty Of Moscow.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın nedenleri analiz edildiğinde, Fransız Devrimi ile birlikte ortaya çıkan rekabete dayalı liberal anlayışın ve bu anlayıştan çok daha etkin olan milliyetçi akımların etkisi yadsınamaz. Devletlerarası ilişkilerin kurgulanmasında doğrudan etkili olan bu olgu, İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasında yönlendirici olmuş, Avrupa'daki hassas dengeleri yeniden yapılandırmış ve XIX. yüzyılın son çeyreğine girilirken, Balkan ulusları arasındaki milliyetçi eğilimleri kamçulamak suretiyle, bölgeyi, Avrupa diplomasininin rekabet alanı haline getirmiştir.¹ 1908-1909 Bosna-Hersek Buhranı, 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914 yılında patlak veren I. Dünya Savaşı, oluşan bu rekabetin en somut sonuçlarıdır.²

Bununla birlikte, ilk küresel çatışmanın nedensel altyapısı arasında, XIX. yüzyıla damgasını vuran sanayileşme sürecine ve bu sürecin doğurduğu sömürgeci anlayışa da temas etmek yerinde olacaktır. Çünkü, bu iki temel dinamik, hızla sanayileşen ve hammadde ihtiyacı ile kıtalararası mücadeleye giren Batılı devletleri, Ortadoğu, Afrika ve Uzakdoğu eksenli bir çatışma içine sürüklemiştir.

Sürecin devam eden evresinde, Sultan Abdülhamid'in, Almanya ile işbirliğini tercih etmesi, Avrupa'daki kuvvetler dengesinin Almanya lehine bozulmasına ve İngiliz sömürge yollarında ortaya çıkan Alman nüfuzunun, Londra tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmasına neden olmuştur.³

İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'nın 1907 yılında bir araya gelerek kurdukları Üçlü İtilaf ve kurulumu ile ilgi sürecin 1882 yılına kadar uzandığını bildiğimiz Üçlü İttifak, yukarıda dikkat çektiğimiz sürecin tetiklediği bir bloklaşma olguna işaret etmektedir. İtalya, bu sürece daha sonra ve İtilaf Devletleri arasında yer almak suretiyle iştirak etmiştir.

Deyim yerindeyse, dünyanın merkezi olarak görülen Avrupa'yı merkez aldığı için "dünya savaşı" olarak nitelendirilen ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahdı Arşidük Prens Ferdinand'ın Saraybosna'da öldürülmesiyle

¹ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1975, s. 409-411.

² Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara 1984, s. 246-255.

³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 67, 70-71.

birlikte patlak veren I. Dünya Savaşı, Fransız Devrimi'yle gelişen bu sürecin en ciddi neticesi olmuştur.

Osmanlı Devleti, 1918 yılına kadar devam edecek olan bu kapsamlı mücadeleden tarafsız kalmayacağı için, avantajlı gözükten İtilaf Devletleri ile işbirliği içine girmek istemiş, ancak, Rusya ile kurdukları bağları gerekçe gösteren ve Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte yaşadığı çok yönlü kan kaybindan da etkilenen İngiltere ve Fransa'dan beklediği yaklaşımı göremediği için,⁴ ister istemez, Almanya ile ittifak kurmak zorunda kalmıştır. 2 Ağustos 1914 yılında imzalanan Türk-Alman İttifakı ile somutlaşan bu birliktelik,⁵ Goben ve Breslau adlı iki Alman savaş gemisinin, Ruslara ait Sivastopol ve Odessa limanlarını bombalamasıyla operasyonel nitelik kazanmıştır. Osmanlı Devleti, 29/30 Ekim 1914 gecesi yaşanan ve bir ölçüde Alman yanlısı Enver Paşa ile ilişkilendirilen bu saldırılarla ilk dünya savaşına iştirak etmiş ve kendisini dağılmaya götüren bir dönemin kapılarını aralamıştır.⁶

Bu şartlar altında patlak veren savaş, daha önce tahmin edilemeyen birçok gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, 1915 yılında İtilaf Devletleri, Çanakkale cephesinde dramatik bir mağlubiyete uğramışlar, İtilaf Devletleri'nden beklediği yardımı alamayan Çarlık Rusyası, Lenin önderliğindeki Bolşevik ihtilali ile, hem yeni bir ruh kazanmış,⁷ hem de, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri'yle anlaşarak imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekilmişti.⁸ Bu arada, Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda imzaladığı Mondros Mütarekesi ile yenilgiyi kabul etmiş⁹ ve bunun hemen akabinde Anadolu'da, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının öncülüğünde, İtilaf devletlerine ve onların desteklediği işgalci Yunan güçlerine karşı bir kurtuluş mücadelesi başlatılmıştı.

Bununla birlikte, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da başlayan bu mücadeleden önce, mütarekeyi takiben ortaya çıkan bir halk hareketi olgusu da söz konusu olmuştu. Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını ve kapsamlı bir işgalin kaçınılmaz olduğunu fark eden birçok subay, gizli komiteler kurmuşlar ve mütarekeden sonra işgal edilen yörelerde silahlı mücadeleye başlamışlardı.¹⁰ Yerli halk da, işgallere karşı teşkilatlanarak, yerel bazda faaliyet gösteren bir-

⁴ Osmanlı Devleti'nin sonuçsuz kalan bu çabaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt: II/IV, TTK Basımevi, Ankara, s. 510, 549-558.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, cilt: II/IV, s. 626-658.

⁶ Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri ve savaşa giden süreci şekillendiren olgu ve olayların ayrıntılı analizi hakkında bkz. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 187-188; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: II/IV, s. 510, 642.

⁷ Aleksandr Kerensky, *Kerensky ve Rus İhtilali*, (Çev. Rasih Güran), Ağaoglu Yayınevi, İstanbul 1967, s. 162-174; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 326; Viladimir İlyic Lenin, "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994, s. 183.

⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 349; Salahi Soneyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 81-82; Uygur Kocabaşoğlu - Metin Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 139.

⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 225.

¹⁰ Zafer Toprak, "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997, s. 9.

çok cemiyet kumuştı. Kars Milli İslam Şurası, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi, Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Sivas merkezli Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, İstanbul merkezli Milli Kongre ve İzmir, Trabzon ve Adana merkezli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, bu bağlamda dikkat çeken etkin direniş teşkilatları arasında yer almışlardı.¹¹

I. Dünya Savaşı'nda rakip olan ve ülkelerinde yeni filizlenecek olan rejimlerin taşıyıcılıklarını üstlenen Mustafa Kemal Paşa ve V.İ. Lenin, çizdiğimiz bu genel çerçeve dahilinde, 1920 yılının ilk ayları yaşanırken, ortak düşmanla, yani Birleşik Krallık, Fransa ve İtalya'nın oluşturduğu müşterek kuvvetin tallsallutuyla karşı karşıya gelmişlerdi.¹²

İkili İşbirliğinin Zorunlu Hale Gelmesi ve Ankara'nın Denklemde Kalma Çabası

İki lideri yakınlaştıran hususlardan biri ortak düşmanları, diğeri ise her iki ülkede de halka dayalı olduğunu iddia eden ve kuruluş sürecini yaşayan iki oluşumun varlığı olmuştı. Hatta, Samsun'da Milli Mücadele hareketini başlatan Mustafa Kemal Paşa, 1919 Haziran'ında, görevli olarak Havza'ya gönderilen bir Sovyet yetkilisi ile "Sovyet yardımı karşılığında müşterek düşmana karşı birlikte hareket etme" konusunu görüşmüş, ancak ortaya somut bir netice çıkmamıştı.¹³ 26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında düzenlenen Balıkesir-Alaşehir kongreleri esnasında Balıkesir Mutasarrıfı Hacim Muhittin Bey ile bölgeye gelen Sovyet ajanları arasında da benzer diyaloglar cereyan etmişti.¹⁴ Bununla birlikte, 1917 Devrimi ile etkin hale gelen sosyalist model, yüzyıllardır devam eden sıcak denizlere inme politikası ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının sürdürdükleri Batı ile Rusya arasında hassas denge siyaseti, iki taraf arasındaki işbirliğinin gelişmesine engel olmuştı.

Ankara'nın Moskova'ya mesafeli durmasında, Bolşevikler'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) liderlerinden Enver Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın alternatifini olarak görmelerinin de¹⁵ büyük payı olmuştur.¹⁶ Bize göre, Sovyet tarafını böyle bir tavra sürükleyen, şüphesiz, ulusal direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın, sosyalizmi, Anadolu halkı için uygulanabilir olmaktan uzak, "gayr-i milli" bir ideoloji olarak nitelendirmesi idi.¹⁷ Bu tasfiye giri-

¹¹ Yücel Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2011, s. 61-67.

¹² Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 526.

¹³ Bu konu üzerinde çok yönlü ve kapsamlı incelemelerde bulan Mehmet Bora Perinçek, Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Sovyet yetkilisinin büyük bir ihtimalle Budu Mdivani olduğu görüşünü savunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Bora Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 28-36.

¹⁴ *Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuveyt Mülliye Hatıraları (1919-1920)*, (Edit. Şerafettin Turan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 93-94.

¹⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt: I, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 89-90.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Cilt: IV, Vesika No: 124, TTK Basımevi, Ankara 1984.

¹⁷ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Vesika No: 250, Ankara 1995.

şimleri, Mustafa Kemal ve yandaşlarını büyük ölçüde tedirgin ediyor ve ölçülü hareket etmeye zorluyordu.¹⁸

Ayrıca, Bolşevikler, Anadolu'daki kurtuluş hareketini kendi ihtilallerinin bir benzeri olarak göstermeye çalışıyorlar,¹⁹ Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in barışçı söylemlerin ardına gizlenen, daha da ileri giden yaklaşımları göze çarpıyordu.²⁰ Batı emperyalizmini hedef aldığı için Sivas Kongresi sürecini destekleyen Sovyet diplomat, kongrenin sona ermesinden iki gün sonra, 13 Eylül 1919 tarihli bildirisini ile "Türkiyeli" işçi ve köylülere seslenmiş, İran ve Türkiye ile gizli anlaşmaları tanımadıklarını açıklarken Türk kamuoyunu Birleşik Krallık ve Fransa'ya karşı manipüle etmeye çalışmıştı.²¹

Anadolu hareketine yaklaşırken, güney sınırlarının güvenliğini, bölgenin, İtilaf Devletleri'ne karşı bir tampon bölge kimliğini kazanmasını ve Sovyet etkisinin İngiliz egemenliği altındaki İslam Dünyası'nda yayılmasını amaçlayan Bolşevikler, menfaat çatışması içine girdikleri eski müttefiklerine²² karşı Türk milliyetçileriyle anlaşmak zorunda kalacaklarının da bilincindeydiler.²³ Lenin'in, emperyalizme karşı bağımsızlık mücadelesi veren kişi ve kuruluşların sosyalizm adına desteklenmelerini öngören prensibi de bu bağlamda oldukça etkindi.²⁴

Sovyet Rusya'nın Misak-ı Milli yanlısı yaklaşımlarını tartan Türk Milliyetçileri de, Bolşeviklerle anlaşmayı uygun buldular; Sovyet tarafının yayılmacı emelleri yüzünden başlangıçta soğuk baktıkları bu olguyu, içinde buldukları durumun güçlüğü nedeniyle ister istemez kabul etmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bu beraberliğe onay verirken, şiddetle ihtiyaç duydukları Sovyet askeri ve maddi yardımına bir an evvel kavuşmak ve doğu sınırlarında istikrarlı bir ortam oluşturmak istiyorlardı. Böylece, önce askeri alanda güçlü bir irade ortaya koyabilecekler, sonra da, Türk-Sovyet yakınlaşmasından endişe etmelerini bekledikleri Batılı başkentleri, bu korkuyu

¹⁸ Mustafa Kemal, bu fikri seslendirirken "Rusların, Anadolu'da, bir Sovyet Hükümeti kurmaya çalıştıklarını, bunun için birçok komiteyi finanse ettiklerini" bildiğini ifade etmiştir. Bkz. Bilal Şimşir, a.g.e., Cilt: III, Vesika No: 79, TTK Basımevi, Ankara 1979.

¹⁹ Sovyetler, yayın organları *İzvestiya Gazetesi*'nde, Anadolu'daki kurtuluş hareketini, "Asya'daki İlk Sovyet İhtilali" olarak lanse etmeye çalışmışlardır. Bkz. *İzvestiya*, 23 Nisan 1919.

²⁰ Çiçerin, 13 Eylül 1919'da yaptığı bir radyo konuşmasında, Anadolu'daki komünist unsurları teşvik edici bir hitapta bulunmuştur. *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt: III, Gospolizdat, Moskova 1959, s. 209; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 173.

²¹ *Soviet Foreign Policy*, Cilt: I, Moskova, s. 144; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000, s. 124-125; Pars Tuğlacı, *Çağdaş Türkiye*, Cilt: I, Cem Yayınları, 1987, s. 529; Boris Potskhveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1078.

²² Aptulihat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964, s. 62.

²³ Dankwart Rustow, *Politics and Westernisation in The Near East*, Princeton 1956, s. 12; Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 17; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 7.

²⁴ Lenin'in, bu önemli politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Viladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979. Sovyet Devrimi'nin karizmatik lideri, bu siyasetinde başarılı olmuş ve desteklediği unsurları sosyalizme kazandırmasını bilmiştir. Bunun yegane istisnası ise Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına verilen desteğin sonuçsuz kalmasıyla ortaya çıkmıştır. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu realiteye temas edilecektir.

koz olarak kullanmak suretiyle, bağımsızlığa dayalı Türk tezini kabul etmeye zorlayabileceklerdi. Ankara için Sovyet tarafı ile uzun vadeli bir ittifak söz konusu değildi; Anadolu coğrafyasında bir İngiliz-Fransız sömürge yönetimini değil, bağımsız bir Türk devletinin varlığını tercih ettiğini düşündüğümüz Moskova'yı Ankara'ya iten sebeplere dayanılarak yardım talep edilecek ve bu beraberlikten endişe eden Batılı güçlerin saf değiştirmesi sağlanınca, dış politika kadim yörüngesine, yani Batı eksenli sisteme entegre edilecekti. Dikkat çektiğimiz çıkar ilişkilerine dayanan stratejik ortaklık, var olma mücadelesi veren Türk ve Sovyet tarafları için, bir gereklilik haline gelmişti.²⁵

Doğal olarak, Kafkasya'nın jeopolitik önemini arttıran Ankara-Moskova yakınlaşması, İtilaf Devletleri'nin dikkatini çekmişti. Nitekim, Birleşik Krallık ve Fransa devlet adamları, Bakü petrolerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapatmak ve Anadolu hareketinin Sovyetlerle birleşmesini önlemek için, Taşnak, Menşevik ve Müsavatçılardan oluşan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'la bir set kurmuşlardı. Birleşik Krallık Kafkasya temsilcisi Oliver Wardrop, Başbakanı Lord Curzon'a gönderdiği 3 Ocak 1920 tarihli telgrafta, bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyeceklerini belirtmişti.²⁶

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ve Anadolu Hükümeti'ni tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını bağımsızlık yolunda bir gereklilik olarak gördüğünden²⁷ 1920 yılının ilk aylarında, bu projeyi akim bırakmak için harekete geçti; öncelikle de Azerbaycan ve Dağıstan yönetimleriyle temas kurmayı uygun buldu.²⁸ Ancak, Müttefikler tarafından bağımsızlıkları tanınan Kafkas Hükümetleri uzlaşmaz bir tavır sergilediler. Bu bağlamda Azerbaycan'da, iktidarı elinde bulunduran Müsavat idaresinin, Müttefiklerin yanında saf tuttuğu görüldü.²⁹ Önceden planlanmış olmamasına rağmen Gürcistan ile de uzlaşılmaya çalışıldı, fakat sonuç değişmedi.³⁰ Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, tüm bu gelişmelerden sonra Kafkas uluslarına karşı Bolşeviklerle birlikte politika geliştirmeye karar verdi.³¹

Ankara Hükümeti, Sovyet tarafına yaklaşırken hiç şüphesiz birçok dinamiğin etkisinde kalmıştı. Her şeyden önce, arkasında, yönetilmesi güç bir enkaz bırakan İttihad ve Terakki yönetiminin yanlış politikaları nedeniyle Anadolu coğrafyası sömürgeleşme riski ile karşı karşıyaydı. Mevcut tabloya bakıldığında bu ihtimal nedeniyle çıkarlarının tehdit altında olduğunu fark eden Moskova dışında, Ankara'ya yardım eli uzatacak başka bir merci de bulamamaktaydı.³² Mustafa Kemal Paşa, Amerikan desteğini hararetle tartışan ve onaylayan

²⁵ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 112-114.

²⁶ Stefanos Yerasimos, *Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 137.

²⁷ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: VI, 2001, s. 268; Cilt: VIII, s. 271; *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003, s. 107.

²⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991, s. 195.

²⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 166-167, 180-182.

³⁰ A.g.e., Cilt: II, s. 60.

³¹ A.g.e., Cilt: I, s. 183.

³² Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhay'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Bellekten*, Cilt: XX, Sayı: 80, Ekim 1956, s. 671, 683; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, s. 21.

kesimlere böyle bir alternatifin mevcut ve makul olmadığını delilleriyle birlikte ayrıntılı olarak izah etmişti.³³ Yalnız Ankara, Sovyet desteğini kaybetmemek için Kafkasya'da odaklı Sovyet yayılcılığı karşısında Kazım Karabekir Paşa'nın, Sovyet güçleri için bir zaman kaybına neden olabilecek askeri kuvvetlerini denklem dışında tutmaya hazırdı.³⁴ Bununla birlikte, sorununun bir de "zaman" boyutu vardı. İstanbul Hükümeti'nin İngiliz desteğini de arkasına alarak henüz taze bir fidan gibi hassas olan Milli Mücadele hareketini her an bloke edebileceği ihtimali oldukça güçlüydü.³⁵ Bu ihtimal Sovyet tarafını da endişelendirmekte ve Ankara Hükümeti'ne yaklaştırmaktaydı.³⁶

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları bu sebep ve dinamiklerin etkisi altında karar vermeye çalışıyorlar, saydığımız bütün bu iç ve dış tehditleri ayrıntılı biçimde analiz etmeye çalışıyorlardı. Şartları ağır, imkânları yok denecek kadar zayıftı. Birçok aydına göre hayal kadar uzak gözükten istiklal, canını hiçe sayacak kadar vatanını seven Anadolu halkının azmine ve Ankara Hükümeti'nin başarılı bir diplomasi sergilemesine bağlıydı. Anadolu'nun kültürel kodlarının, Sovyet tarafının "Devrim İhracı" politikasına meydan vermeyecek kadar köklü ve sağlam olması, Sovyet kozuna sempati ile yaklaşan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına güven veriyordu.³⁷ Dengeli bir itilafın temeli de sözünü ettiğimiz realitelerle atılacaktı.

Bu koşulların ve liderlerin tercihlerinin bir neticesi olmak üzere, taraflar arasındaki işbirliğine yönelik ilk ciddi talep, "Milli Mücadele Hareketi'nin lideri" sıfatıyla hareket eden Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Karabekir Paşa'ya hitaben kaleme aldığı ve Bakü'ye gönderilmesi düşünülen Türk askerî heyetine verilmesini talep ettiği 26 Nisan 1920 tarihli cevabî telgrafıyla dile getirildi. Bu telgrafta, Sovyetler'in Kafkas politikasına onay vermesi karşılığında,³⁸ Moskova'nın Ankara'ya aynı ve nakdî yardım yapmasını öngören bir teklif sunuluyor, emperyalizm aleyhine girişilecek ortak mücadele için, Moskova'dan, başlangıç olarak 5 milyon altın, silah, cephane ve malzemenin gönderilmesi talep ediliyordu.³⁹ Gelişme üzerine derhal harekete geçen Moskova, 28 Nisan

³³ Mustafa Kemal Paşa ABD seçeneğine, Ermenilere destek veren, I. Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin yanında yer alan ve uyguladığı içbükey dış politikası nedeniyle Ankara ile hiçbir ortak çıkarı bulanmayan Washington'un bu temel yaklaşımlarına dikkat çekerek karşı çıkmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 125, 127, 154 vd.

³⁴ Konuya genel açıdan bakıldığında bu ihtimaller üzerinde yoğun tartışmalar yaşandığını söylemek mümkündür.

³⁵ Bu ihtimal her zaman ağırlığını hissettirmiştir. Örnek olması açısından bkz. Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 15, s. 44.

³⁶ Akşin, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II. Baskı, Cilt: III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1961, s. 20.

³⁸ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, İstanbul 1967, s. 49.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge: 132/19543; Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 60/EK; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt: IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 318; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998, s. 140; Tansel, *a.g.e.*, s. 252; Fahir Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 893-895; Saim Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997, s. 111-114.

1920 tarihinde gerçekleştirdiği bir hükümet darbesiyle Azerbaycan'a hakim olmayı başardı.⁴⁰

Bir sonraki adımda tekrar diplomasi devreye girdi ve Çiçerin'in, 3 Haziran'da, Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna dostane bir eda ile cevap vermesiyle, taraflar arasındaki işbirliğinin temeli atıldı. Çiçerin, mektubunda şu hususların altını çizdi:

1- Sovyet tarafı, Türk istiklalini tanımakta, ahalisi Türk olan bölgelerin Türk tarafına aidiyetini kabul etmektedir.

2- Her iki millet de aynı emperyalist güçlerle mücadele halindedir.

3- Ankara Hükümeti'nin azınlıkların hakları konusunda çağdaş normlara göre olumlu bir yaklaşım içinde olması memnuniyet vericidir.

4- Sovyet Hükümeti, Türk Hükümeti'nin self-determinasyon prensibini önceleyen dış politikasını takdir etmektedir.

5- Boğazlarla ilgili rejimin Karadeniz'de kıyası bulunan ülkeler arasında çözüme kavuşturulması noktasında tam bir mutabakat vardır.

6- Kapitülasyonlar kaldırılmalıdır.

7- Anadolu genelinde yabancı nüfuz alanlarının varlığı kabul edilemez.⁴¹

Mektubunda, Türk direniş hareketinin öngörülerini karşısında bu denli olumlu bir tavır takınan Çiçerin, şu üç önemli sebep dolayısıyla, Ankara'nın taleplerine değinmemiştir:

1- Moskova'nın, komünist olmayan ülkelere mesafeli yaklaşması,

2- Sovyet-Türk itilafının, muhtemel bir Birleşik Krallık-Sovyet Rusya Ekonomik İşbirliği Antlaşması'na engel olması ihtimali,

3- Ankara'nın geleceğinin belirsizliklerle dolu olması.⁴²

Anlaşılabacağı üzere, Çiçerin'in temel öngörüsü, Anadolu coğrafyasında, bağımsız, daha doğrusu, Batı etkisinden uzak bir Türk egemenliği idi. Çünkü, Sovyet tarafı, Anadolu coğrafyasının, yüzyıllardır rekabet içinde olduğu Batılı güçlerce, kendisine karşı doğal bir engel haline getirilmesinden çekinmekteydi.

Her ne kadar Türk tarafının verdiği teminat üzerine gerçekleşmiş olsa da, Kafkasya'da varlığını hissettiren Sovyet gücü, 1920 Haziran'ında, Ankara'nın, kendisini, büyük bir yalnızlık içinde hissetmesine neden oldu. Moskova'ya güvenilemeyeceği fikri yaygınlık kazandı. Bu noktadan hareket eden Türk Milliyetçileri, Misak-ı Milli'nin tahakkuku ve Doğu Anadolu'nun güvenliğinin sağlanması için Ermenistan'a harekât düzenlemeye karar verdiler. Bu girişimin temel hedefi stratejik öneme sahip Kars ve Ardahan'ın kurtarılmasıydı.⁴³ Söz konusu gelişmeden de anlaşılacağı üzere, karşılıklı güvensizlik olgusu, ikili ilişkileri şekillendiren en ciddi dinamik idi.

⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrı Anadolu direnişinin yaşaması için elzemdi. Ancak, söz konusu tavır, Azerilerin menfaatine olmamıştır. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesine direnen ve Ankara'ya güvenen 1500 Müslüman Tatar'ın katledilmesine Ankara bir tepki vermemiştir. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No 75.

⁴¹ *Dokümanı Vneşney Politiki*, Cilt: II, s. 404; Şimşir, *a.g.e.*, aynı belge; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Dışişleri Yayını, Cilt: I, s. 157; Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 5-6.

⁴² Edward Hallett Carr, *A History of Soviet Russia*, Vol: III, Londra 1966, s. 474; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Savaş Yayınları, Ankara 1990, s. 179.

⁴³ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 248-249; Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 285.

Sovyet tarafı, bu girişime cevap vermekte gecikmedi ve 3 Haziran 1920 tarihinde, Ankara'ya, "Çiçerin" imzalı bir mektup gönderildi. Zor durumda bulunan Ankara, taraflar arasındaki işbirliğinin önemine vurgu yapan ve kararı verilen taarruz hareketinin tehirini talep eden bu mektuba, yalnız olmadığını anlamının sevinci içinde, olumlu yanıt verildi.⁴⁴ Bu "yapıcı" yaklaşımların bir sonucu olarak Ankara Hükümeti'nin 5 Mayıs 1920 tarihli kararı ve Sovyet tarafının onayı ile,⁴⁵ başkanlığını Dışişleri Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey'in yaptığı, bir Türk heyeti, 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gönderildi. Bu girişimin amacı Sovyet Rusya ile bir işbirliği antlaşması yapmaktı.⁴⁶

Bekir Sami Bey'in başkanlığındaki heyet, 19 Temmuz 1920'de, Moskova'ya ulaştı ve 24 Temmuz'da Çiçerin ve Karahan ile görüştü. Fakat, olumsuz ve uzlaşmaz bir tavır takınan bu ikilinin görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine⁴⁷ Lenin ile temas kuruldu. Sovyet Devrimi liderinin "yapıcı" teşvikleri ile 24 Ağustos 1920'de bir antlaşma taslağı hazırlandı ve taraflarca parafe edildi.⁴⁸ Ancak, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami Bey'i çağırtan Çiçerin, söz konusu metnin uygulamaya geçirilmesinin ve yapılacak yardımın, Bitlis, Muş ve Van şehirlerinin Ermenistan'a verilmesine bağlı olduğunu bildirdi.⁴⁹ Kaldı ki, Moskova, Çarlık yönetiminin imzaladığı Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanınamakta ve bu nedenle Doğu Anadolu sınırları noktasında Ankara ile farklı düşünmekteydi.⁵⁰

Dış politik endişeler sebebiyle takınılan bu gelişmeler⁵¹ ve 1920 yazında iki ülkenin prensipte olumlu buldukları "Ticaret Antlaşması" ile ortaya çıkan

⁴⁴ Onar, a.g.e., Cilt: II, Vesika No: 887; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 7.

⁴⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, II. Baskı, Ankara 1995, s. 48.

⁴⁶ Bekir Sami Bey ve arkadaşlarının, Lara'dan Erzincan'a yaylı araba ile hareket ettiklerine dair 25 Mayıs 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 578, Gömlek: 105, Sıra: 1019, Belge: 105-1; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 590-591; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 77; Metin Özdemir, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1986, s. 13; Hamza Eroğlu, *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 67; Hamit Aliyev, "Kemal Atatürk'ün Türkiye İle Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlanmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 911; Gotthard Jaeschke, *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt: I, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1939, s. 56; Fahri Belen, *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973, s. 181.

⁴⁷ Atay Akdevelioglu - Baskın Oran, *Türk Dış Politikası (1919-1989)*, (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001, s. 167; Armaoğlu, "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", s. 896.

⁴⁸ Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 178-180; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 102-103; Gürün, *Türk Sovyet İlişkileri*, s. 15-16; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, Cilt: I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004, s. 169.

⁴⁹ Cebesoy, a.g.e., s. 106-111, 122; Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", s. 684; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 12-21; Mustafa Yılmaz, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 581; Tansel, a.g.e., Cilt: III, s. 252; Akşin, a.g.e., s. 80.

⁵⁰ Harish Kapur, *Soviet Russia and Asia, 1917-1927: A Study Soviet Policy Towards Turkey, Iran and Afghanistan*, The Humanities Press, New York 1967, s. 95.

⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, Sovyet tarafının bu yaklaşımını, yapmayı tasarladıkları Sovyet-İngiliz Ticaret Antlaşması'na bağlamaktadır. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 155.

Sovyet-İngiliz yakınlaşması ihtimali⁵² Türk tarafında büyük bir infiale sebep oldu.⁵³ Mustafa Kemal, 16 Ekim 1920 tarihinde Bekir Sami Bey'e gönderdiği talimatta, Sovyet tarafının olumsuz yaklaşımını şiddetle eleştirdi. Misak-ı Milli'den taviz verilemeyeceğini ve kesin tavır takınmanın gereğini vurguladı.⁵⁴ Bununla birlikte, Sovyet tarafında, Lenin, Milliyetler Halk Komiseri Stalin⁵⁵ ve Troçki gibi önder isimlerle birlikte anılan, "Ulusalci", "İngilizci", "Fransızci" ve hatta "Almanci" eğilimler de vardı⁵⁶ ve bu gerçek her iki tarafı nihai karar aşamasında zora sokuyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Komünist Propaganda Karşısındaki Tavrı

Milli Mücadele'nin önderleri, bu sırada, İstanbul Hükümeti'nin aleyhteki propagandalarıyla da mücadele etmekteydiler. Bu bağlamda başı çeken Damat Ferit Paşa'nın çıkardığı, "Mustafa Kemal ve Ali Fuat Paşaların Bolşevik oldukları" yolundaki söylentilerin izalesi için çalışılıyordu. İstanbul Hükümeti kuvvetleriyle direnişçilerin vuruşmasını öngören ve nihai hedefi İstanbul Hükümeti'nin tamamen İngiliz egemenliği altına girmesi olan bu söylentilerin⁵⁷ akim kalması için Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Bolşevik aleyhtarı bir fetva çıkarılmıştı.⁵⁸ Böylece, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında düşünsel açıdan bir paralellik olmadığı vurgulanarak ortaya çıkan söylentilere bir set çekilmek istenmişti. Kaldı ki, Anadolu halkının görüşlerini savunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ne Komünizmi benimsemeleri ne de Moskova'yı gerçek bir müttefik olarak görmeleri söz konusuydu.

Nitekim, Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya'nın etki alanı içine girmeden, Moskova'yı İtilaf Devletleri'ne karşı bir koz olarak kullanmaya çalışmakta, kamuoyunu bu yaklaşıma ısındırmak için Bolşevizm'in dine saygılı bir ideoloji olduğunu vurgulamak istemekteydi. Türk Mücadele Hareketi'nin lideri, Sovyet desteği için girdiği bu yolda "Yeşil Ordu" ismini taşıyan bir teşkilatın kurulmasına onay vermişti.⁵⁹ Mustafa Kemal Paşa, böyle bir yol takip eder-

⁵² Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 70-71.

⁵³ Mehmet Saray, *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975, s. 83; Haluk Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 185-186.

⁵⁴ Rus delegasyonu ile yapılan antlaşmanın tetkik edildiği ve Ermenilere terk edilecek hiçbir arazinin olmadığı hakkında Bekir Sami Bey'e verilen talimat: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2; *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Sayı: 273, Dosya: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, s. 375-377; Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 945; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 112-116; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, s. 67.

⁵⁵ Bolşevik Devrimi'nden sonra Lenin ve arkadaşları SOVNARKOM (Halk Komiserleri Kurulu) adı verilen bir tür Bakanlar Kurulu oluşturmuşlardı. Stalin, bu kurulda, günümüzdeki ifadesi ile "Milletler Bakanı" konumundaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin*, Weidenfeld & Nicholson, Londra 2007, s. 338.

⁵⁶ Stalin, Komünist Parti Genel Sekreteri olduktan sonra bu eğilimleri şiddetle tasfiye edecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orlando Figes, *Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York 2007, s. 227-315.

⁵⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 201, 214, 235.

⁵⁸ Onar, Cilt: II, Vesika No: 461; *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁹ Yeşil Ordu, Milli Mücadele dönemi Anadolu'sunun en güçlü sosyalist örgütüdür ve o döneme damgasını vurmuştur. Bu cemiyet, daha çok, İslami sosyalizm görüşünü savunmuştur. Ayrıntılı

ken, komünizmin Anadolu'da yeri olamayacağını bilincindeydi⁶⁰ ve verdiği bu hükümde haklı gerekçelere sahipti. Söz konusu gerekçeler içinde en çarpıcı olanı ise Rusya ile bağlantısı kesilen Anadolu Yarımadası'nın Batılı güçler tarafından kolaylıkla işgal edilebileceği ihtimali idi.⁶¹ Sürecin tam bu noktasında zayıflayan diplomatik temaslar, Sovyet tarafının Türkiye üzerinde odaklaşan siyasi emellerini yeniden ateşledi. Bu bağlamda, Bakü'de toplanan sosyalist eğilimli Bakü Şark Milletleri Kurultayı'nda Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının asla Bolşevik olmadıkları, Batı yanlısı fikirler taşıdıkları ancak Ankara-Moskova yakınlaşmasının her iki taraf için pragmatik bir gereklilik olduğu vurgulandı.⁶² Ancak Anadolu'ya karşı ikinci bir cephe açıldı ve Kurultay'ın önemli sonuçlarından biri olmak üzere 10 Eylül 1920 tarihinde, Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, Salih Zeki ve Fuat Sabit'in de iştirakleriyle Mustafa Suphi liderliğinde Türkiye Halk İştirakiyon Fırkası kuruldu.⁶³ Her ne kadar Enver Paşa, kendine mahsus İslamcı ve Türkçü görüşleri nedeniyle⁶⁴ Moskova tarafından ikinci plana itilmiş olsa da,⁶⁵ Kurultay, İttihatçılarla Sovyet tarafı arasında, Ankara Hükümeti'nin konumunu etkileyecek kadar ciddi bir yakınlık olduğunu gösterdi. Nitekim, bu adımlar atılmadan bir yıl kadar önce, III. Enternasyonel'in önde gelen isimlerinden Radek ile Berlin'de bir araya gelen Enver ve Cemal Paşalar Moskova'da Sovyet liderleri ile görüşmüşlerdi.⁶⁶ Aynı çizginin savunucularından Fuat Sabit de benzeri temaslarda bulunmuştu.⁶⁷ Sivas Kongresi'nden yaklaşık iki ay kadar sonra, Sovyet Kafkas Orduları Başkomutanı Eliava'nın, eski İttihatçıların etkin olduğu İstanbul merkezli direniş teşkilatlarından Karakol Cemiyeti ile doğrudan temasa geçerek Bolşeviklik adına destek sözü vermesi mevcut tabloyu belirginleştirmekteydi.⁶⁸ Bu gelişmeler nedeniyle, Ankara'nın, Bolşevik yönetiminin yayılmacı emelleri hakkında ciddi tereddüt ve endişeleri vardı. Komünizm propagandasının ülke içinde hızla yayılması, bilhassa, Bolşeviklerin, ordu içindeki propagandaları, TBMM Hükümeti'nin kuşkularını artırmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, her şeye rağmen, Sovyet Rusya ile ittifak yapmak istiyor

bilgi için bkz. Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 79. Örgütün kurucuları arasında Eyüp Sabri, Yunus Nadi, Şerif Manatov ve Şeyh Servet başı çekmekteydi. Bkz. Bilal Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 92, TTK Basımevi, Ankara 1975; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 80-87.

⁶⁰ Onar, *a.g.e.*, Cilt: I, Vesika No: 250; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, s. 160.

⁶¹ Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 248.

⁶² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 16-40; Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, s. 42-44.

⁶³ Paul Dumont, "Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980, s. 44; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 43-52.

⁶⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 50.

⁶⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965, s. 201.

⁶⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 61; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 42; Karabekir, *İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihad ve Terakki Erkanı*, s. 10-13.

⁶⁷ Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967, s. 291-293; Sovyet tarafı aynı günlerde Karakol Cemiyet ile temas kurabilmek Albay İlyaçef'i de İstanbul'a göndermişti. Bkz. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1968, s. 248.

⁶⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 76.

ve kuzeyden gelecek yardıma duydukları derin ihtiyaç nedeniyle, Anadolu'daki komünist propaganda ve örgütlenmelerine müsamaha gösteriyor, fakat bu faaliyetleri izlemeyi de ihmal etmiyorlardı.⁶⁹ Böylece, Sovyet Rusya adına Anadolu'da etkin olan "gerçek" komünistlerin Ankara Hükümeti'nin denetimi altına faaliyet göstermeleri söz konusu oluyordu.⁷⁰

Bu tabloyu dikkate alan, Bolşevikler söz konusu faaliyetlerini takviye etmek için Enver Paşa'yı kullanıyorlardı. 1919 yılından bile Anadolu'nun Sovyet ajanlarının faaliyetlerine sahne olduğu düşünülürken mevcut tablonun ne denli hassas olduğu kolaylıkla ortaya çıkmaktaydı.⁷¹

Böyle hassas bir zeminde, 1920 Eylül'ünde, Ankara'ya gönderilen iki yüz kişilik ilk Sovyet diplomatik kurulunun, beraberinde beş yüz kilo altın ve bütün Anadolu'nun telsiz şebekesiyle donatılmasına yetecek kadar ekipman getirdiği görüldü. Bu durumun Türk tarafı üzerinde yarattığı etki çok büyük oldu.⁷² Bolşeviklerin, muhtaç durumdaki Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları karşısında gizleme gereği bile duymadıkları "Komünist Anadolu" propagandaları ile eş zamanlı olarak gönderdikleri bu yardımın Türk tarafınca reddedilme gibi bir lüksü mevcut değildi.

Buna rağmen, sürecin başında, Dağıstan'daki mücadelesi ile Ankara Hükümeti'nin elini güçlendiren Nuri Paşa ile Ankara-Moskova ilişkilerinin sağlıklı bir yörüngeye oturmasında önemli yararlıklar gösteren Halil Paşa'nın, İttihatçı eğilimler içine girerek keyfi hareket etmeye başlamaları üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın emri doğrultusunda Ankara ile ilişkileri kesildi;⁷³ çok geçmeden, Kazım Karabekir Paşa'nın muhalefetine rağmen, Türk tarafı adına hareket etmelerinin önlenmesi amacıyla, Talat, Enver ve Cemal Paşalara karşı da benzeri bir tavır takınıldı.⁷⁴ Halil Paşa, Moskova nezdinde eski itibarını kazanmak isteyen Enver Paşa tarafından Kurultay'dan hemen sonra kurulan Halk Şuralar Fırkası'na⁷⁵ önemli destek verecek ve bu sebeple Ankara Hükü-

⁶⁹ Tevetoğlu, a.g.e., s. 221 vd.; Ali Rıza Biçer, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000, s. 139-146.

⁷⁰ Arsen Avagyan, "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007, s. 39-40.

⁷¹ Kazım Özalp, anılarında, 1919'da İstanbul'da görüştüğü Sovyet ajanlarının Türk-Sovyet yaklaşması karşılığında mali ve askeri destek sözü verdiklerini ifade ediyor. Bkz. Kazım Özalp, *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1988. Ancak, Salahi Sonyel, yaptığı araştırmalar neticesinde Özalp'ın, Sovyet kisvesi altında faaliyet gösteren ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikası konusunda bilgi toplamaya çalışan İngiliz ajanları ile görüştüğünü vurguluyor. Bkz. Salahi Sonyel, "Orgeneral Kazım Özalp'ın Anıları İle İlgili Bir Açıklama", *Bellekten*, Cilt: XXXVII, Sayı: 146, s. 231 vd.

⁷² Feridun Kandemir, *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1965, s. 95-96.

⁷³ Enver Paşa hakkında tahrir ve BMM Riyaseti'nin 30 Mayıs 1920 tarihli cevabı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.

⁷⁴ Enver, Talat ve Cemal Paşalarla ilgili maddenin değiştirilmesi hakkında Kazım Karabekir Paşa imzalı 24 Haziran 1920 tarihli telyazı: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi*, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.

⁷⁵ Cihat Şimşek, *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999, s. 98.

meti tarafından sınır dışı edilecekti.⁷⁶ Çünkü, Ankara, başarılı bir siyaset izliyor, küçük tavizler vererek Sovyet tarafını yönlendiriyor, temel prensiplerine ise bütün benliği ile sahip çıkıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın başını çektiği milliyetçi önderlerin Sovyet yayılcılığına karşı takip ettikleri politika şu esasa dayanmaktaydı: Sovyet Rusya'yı kuşkulandırmadan onların yayılcı emellerine engel olmak. Bu bağlamda, ülkedeki komünist eğilimleri kontrol altına almak için 18 Ekim 1920'de resmi Türkiye Komünist Partisi'ni kurdurdu.⁷⁷ Bakü merkezli İştirakiyun teşkilatıyla da temas kuruldu. Bu ilişkiler bağlamında, Mustafa Kemal Paşa'nın, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın lideri konumuna gelen Mustafa Suphi'ye fevkalade sıcak yaklaştığı görüldü. Türk ulusal direnişinin lideri böyle bir tutum içindeyken, hiç şüphesiz ihtiyaç duyulan Sovyet yardımını⁷⁸ ve "*Bolşevik taraftan bir siyasetin öldürücü mahiyetinden habersiz*"⁷⁹ olduğunu düşündüğü Halk Zümresi'nin temayüllerini hesaba katarken, Batıya da üstü örtülü bir mesaj vermektedir.

Dikkat çekmeye çalıştığımız bu olgu ve olaylardan da gösterdiği gibi, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının ortaya koydukları politika, öncelikle, Anadolu'yu denklem içinde tutmaya, bir sonraki adımda da muhtemel bir Enver Paşa-Moskova işbirliği sayesinde oluşabilecek "*Bolşevik Anadolu*" seçeneğini gündem dışı bırakmaya yönelikti. Özellikle, Bakü Kurultayı ile birlikte ortaya çıkan süreçte, Enver Paşa ve yakın arkadaşlarının, kendi inisiyatifleriyle, Sovyet yöneticileri ile ciddi biçimde yakınlık içine girmeleri ve hatta daha da ileri giderek kurulan Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'na doğrudan destek vermeleri, Ankara'nın bu yaklaşımının ne denli gerekli ve gerçekçi olduğunu ortaya koymaktaydı.

Ankara Hükümeti, ortaya çıkan bu konjonktür karşısında, öncelik verdiği temel politikasını realize edebilmek için hareket geçme gereğini duydu ve ertelenmiş olan Kafkas taarruzunu gerçekleştirmeye karar verdi; ikili ilişkiler son derece kırılğan bir zeminde seyretmekte, her an yeni bir gelişme olağan kabul edilmektedir.

Kafkasya'da konuşlanan Sovyet ordusunun Misak-ı Milli'ye yönelik muhtemel bir taarruzunu önlemek amacıyla güden bu hareket, 21 Ekim 1920'de Kazım Karabekir'e verilen "*Ermeni ordusunu yok et!*" emriyle uygulamaya geçirildi.⁸⁰ Bu emir sonrası Ermenistan'a giren Türk kuvvetleri kısa sürede Sarıkamış ve Kars'ı da içine alan geniş bir alanı işgalden kurtardı.⁸¹ Bunun

⁷⁶ Perinçek, *a.g.e.*, s. 142-144.

⁷⁷ RTKP'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 950, 954; Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 472-475; Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 134; Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 35; Ersal Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001, s. 241.

⁷⁸ Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 929; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 255.

⁷⁹ Onar, *a.g.e.*, Cilt: II, Vesika No: 930. Bu grup, o sırada gizli bir ihtilal cemiyetine dönüşen Yeşil Ordu'ya paralel bir politika takip ediyordu. Bkz. Yılmaz, *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, s. 123. Mustafa Kemal, ileriki aşamalarda, siyasi manevralarla bu iki unsuru birbirinden ayırcağıdır. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 126.

⁸⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 269; Tansel, *a.g.e.*, Cilt: III, s. 139.

⁸¹ Şimşir, *a.g.e.*, Cilt: II, No: 176; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt: I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 381-382.

üzerine Ermeni tarafı ile 2 Aralık 1920'de Gümrü (Alexandropol) Antlaşması imzalandı ve Erivan Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'ndaki imzası geri çektiler; bu, Türk tarafının, Kafkas taarruzuyla hedeflediği amaca ulaşması demektir. Ankara'nın gücünü gösteren söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde kaybettiği topraklar geri alınırken, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Artvin, Elazığ ve Sivas illerinin Türk toprağı olduğu gerçeğini kabullenmiştir.⁸²

İşte böyle önemli sonuçlar doğuran Gümrü Antlaşması Sovyet tarafı Moskova'da bulunan Yusuf Kemal Bey'e bir milyon altın ruble verdi⁸³ ve güçlenen Anadolu'nun müttefiklere yaklaşmasından çekinerek, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının boğulmaları haberini iki ay gizledi.⁸⁴ Moskova Hükümeti'nin, 5 Ocak 1921'de Dağıstan'a bağımsızlık vermesi bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer gelişmeydi.⁸⁵

Bu esnada Bolşevikler, Ankara Büyükelçiliği'ne ılımlı kişiliğiyle göze çarpan Mdivani'yi atadılar; Mustafa Kemal Paşa da Moskova Büyükelçiliği'ne Ali Fuat Paşa'yı atadı.⁸⁶ I. İnönü Savaşı'nın gölgesinde gerçekleştirilen bu karşılıklı iyi niyet gösterileri, Ankara'nın, Londra Konferansı öncesinde Moskova'yı bilgilendirmesi ve imzalanması beklenen İngiliz-Sovyet Ticaret Antlaşması hakkında dostça bilgi talep etmesiyle daha da kuvvetlendi.⁸⁷ Çiçerin'in, söz konusu antlaşma imzalandıktan sonra da Ankara üzerindeki Sovyet desteğinin süreceğine dair açıklamaları bu açıdan oldukça anlamlıydı.⁸⁸ Ancak, cephede gücünü ispatlayan ve bir nebze de olsa Batı ile dirsek temasını Moskova'ya karşı bir koz olarak kullanabilen Ankara'nın çabalarına⁸⁹ rağmen ve karşılıklı dış tehdit algılarını zayıflatmayı amaçlayan bütün "politik" manev-

⁸² Nutuk, s. 654; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, İstanbul 1969, s. 1098-1099; Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 282-283, 290; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 121-122; Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyasası*, s. 67-68; Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, s. 198-199; Suat Bilge, *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 63.

⁸³ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 104; Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 543; Hamit Aliyev, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s. 1235.

⁸⁴ Dumont, *a.g.e.*, s. 49; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 43-44. Türk Komünistlerinin en tanınmış olan Mustafa Suphi, Trabzon'dan Bakü'ye gitmeye çalıştığı sırada Yahya Kaptan tarafından boğdurulmuştur. Bkz. Dumont, *aynu yer*. Konuyla ilgili çalışmalarıyla tanınan Mete Tunçay, Mustafa Suphi'nin öldürülüşünde Kazım Karabekir Paşa ve Vali Hamit Bey'in önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mete Tunçay, "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980, s. 59.

⁸⁵ *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Belge: 59/17364.

⁸⁶ Nutuk, Cilt: II, s. 674; Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 213.

⁸⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, (I. Devre), Cilt: VII, 3 Ocak 1921, s. 147-161. Londra Konferansı'nın dış politika alanındaki etkileri devam ederken Bekir Sami Bey'in Fransız diplomat Briand ile görüşmesi Sovyet tarafını endişelendirmişti. Bkz. Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 199; Yusuf Hikmet Bayur, "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Antlaşmalarımız", *Belleter*, Cilt: XXX, No: 117, Ocak 1966, s. 150. Mustafa Kemal Paşa, söz konusu endişeleri giderebilmek için Meclis tarafından reddedilen bu antlaşma hakkında *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*'ne demec vermek durumunda kalmıştı. Bkz. *Hakimiyet-i Milliye*, 6 Şubat 1921 (1337).

⁸⁸ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 70-71; Bayur, *a.g.e.*, s. 151-153.

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1935, s. 682.

ralar ortada iken, Anadolu'nun sabrını zorlayacak kadar yoğunlaşan Komünizm propagandaları⁹⁰ ile kırılğan konjonktür yine değişecek ve Ankara'nın tepkilerini çekecek olan Mdivani, görevini, halefi Natsarenus'a devredecekti.⁹¹

Bununla birlikte, aynı düzlem içinde, Sadrazam Tevfik Paşa'nın, İngilizlerin onayı ile Ankara yanlısı birçok ismi kabinesine alması üzerine muhtemel bir Ankara-Londra yakınlaşmasından endişelenen Sovyet tarafı tavrını tekrar yumuşattı.⁹² Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey başkanlığında bir diplomatik heyet 1920 Aralığı'nda Moskova'ya gönderildi.⁹³ Çünkü, tüm olumlu gelişmelere rağmen Türk tarafı hala Sovyetlerle anlaşmak zorundaydı.⁹⁴

Bütün bu olguları dikkate alan Sovyet tarafı, Türk taleplerini seslendiren bir antlaşmaya onay vermek zorunda olduğuna kanaat getirdi ve Moskova'da bulunan Türk heyetini çeşitli bahanelerle oyalayarak Ermeni taleplerini masaya süren Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın tavrının,⁹⁵ Lenin'in girişimiyle kırılmasından⁹⁶ sonra, taraflar, 26 Şubat 1921'de, Haritonenko Sarayı'nda bir araya geldiler. Türk ve Sovyet delegelerinin gerçekleştirdikleri görüşmeler neticesinde, 16 Mart 1921 tarihinde, 24 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'da parafe edilen metin esas alınmak suretiyle, Moskova Dostluk Antlaşması imzalandı.⁹⁷

Ankara ve Moskova'yu aynı düzlemde buluşturarak her iki tarafın da amaçlarına ulaşmasını sağlayan bu antlaşma, buraya kadar dikkat çekmeye çalıştığımız askeri, siyasi ve ekonomik şartların doğal sonucuydu ve şartların zorlamasıyla ortaya çıkmış bir işbirliğinin somutlaşmış görüntüsüydü.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecine girmesiyle birlikte, ülkeyi ayakta tutmaya çalışan yönetici elit, yayılmacı politikaları açısından Batılı rakiplerine oranla daha radikal bir yaklaşımı benimseyen Rus tarafına karşı Batı Bloku'nun kanatları altına girmeyi tercih etmiş, egemenlik haklarının bir kısmını, Batılı partnerleriyle paylaşmakta bir sakınca görmemişlerdir. Bununla birlikte,

⁹⁰ Yüceer, *a.g.e.*, s. 229-243.

⁹¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 72.

⁹² Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 90.

⁹³ Mdivani'nin olumlu yaklaşımlarından sonra Yusuf Kemal Bey, Maarif Vekili Rıza Nur, Kemalistlerin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal), Askeri Danışman Saffet Bey ve Sefir Ali Fuat Paşa'nın da içinde bulunduğu kurul, Aralık 1920'de yola çıkmış, 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.19.8; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 131-132, 178.

⁹⁴ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: II, s. 42-43, 48.

⁹⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 68; Akdevelioğlu - Oran, *a.g.e.*, s. 172; Tansel, *a.g.e.*, s. 70.

⁹⁶ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 178-180; Akdevelioğlu - Oran, *aynu yer*.

⁹⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dosya: 431148, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 247.674.10; *Düster*, III. Tertip, Cilt: II, İstanbul 1929, s. 103-104, 107; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 189-196; Tengirsek, *a.g.e.*, s. 346-358; Rıza Nur, *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 345-357; Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 36; Kamuran Gürün, "17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 181; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 34-36; Armaoğlu, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele Türk-Sovyet İlişkileri", s. 10-11; Anlaşmanın tam metni için bkz. Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt: II, Özdilek Matbaası, Lefkoşa 1987, s. 185-191; Akdevelioğlu - Oran, *a.g.e.*, s. 173-174.

Türk tarafı, kurguladığı bu stratejik işbirliğinin sarsıldığı dönemlerde, yine bu gayenin tahakkukuna yönelik olarak, zahiren bir Türk-Rus ittifakı imajı oluşturmak suretiyle psikolojik baskı kurduğu “*Batılı dostlarını*” eski yörgelerine oturtmaya çalışmıştır. Bu olgu, Sovyetler Birliği’nin dağılmasına kadar geçerliliğini sürdürmüş, Cumhuriyet döneminde, Batı Bloku, ABD’nin öncülüğünde yeniden tanımlanırken, bu iki sütuna oturan küresel egemenlik mücadelesi değişmediği gibi Türk tarafının yaklaşım tarzında da, kendi ayakları üzerinde durabilen bir Türkiye’nin ortaya çıkışına kadar, bir değişme olmamıştır.

Bu sürecin önemli bir aşaması, bizim de üzerinde özellikle odaklanmış olduğumuz Milli Mücadele döneminde yaşanmıştır. Söz konusu dönemde, İngiliz-Fransız ittifakının bölgedeki politik, ekonomik ve stratejik çıkarları Osmanlı Devleti için sıcak ve güncel tehdit niteliğini kazanmış, Sovyet yayılcılığı, bu döneme mahsusen, Komünist önderlerin, göstermelik “*barışçı söylemlerinin*” ardına gizlenmiştir. Özellikle, Anadolu üzerinde yoğunlaşan bu söylemlerin, İslam Dünyası’na “*şirin gözükme*” çabası içinde olan Rusya ile doğrudan ilgisi vardır.

Ancak, soruna daha pragmatik bir açıdan yaklaşan Türk direnişinin lideri Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele’nin ilk günlerinden itibaren, Sovyet tarafını, Ankara Hükümeti gibi, “*gücünü halktan alarak ortak düşmana karşı mücadele veren ve kuruluş sürecini yaşayan bir iktidar*” olarak görmüş ve bir nebze de olsa kendi çizgisiyle özdeşleştirmiştir.

Bu bağlamda, Paşa ve onunla birlikte hareket eden Ankara Hükümeti, kendilerine destek verebilecek yegane güç olan Sovyet tarafının yardımı karşılığında Moskova ile birlikte hareket etme stratejisini benimsemişler, “*Sovyet kozunu*” kullanarak İtilaf Devletleri’nin hareket alanını daraltmayı hedeflerken, Sovyet yardımına da, Anadolu’nun savunulması gerekçe göstererek talip olmuşlardır. Böylece, Anadolu’nun merkezde olduğu, üç kutuplu asimetric bir yapı ortaya çıkmıştır.

Sürecin ilk evrelerinden itibaren, Anadolu odaklı yayılcı emellerini saklama gereği duymayan Sovyet tarafının, Bolşevizm’e karşı olduğu bilinen Mustafa Kemal Paşa yerine, “*Enver Paşa*” alternatifi üzerinde durduğu görülmüştür. Bakü Kurultayı ile birlikte kurulan Mustafa Suphi öncülüğündeki Türkiye Halk İçtimaiyun Fırkası ve Enver Paşa öncülüğündeki Halk Şuraları Fırkası, Moskova odaklı bu yaklaşım tarzının ciddiyetini açıkça ortaya koymuştur.

Tabii, bu meselenin, doğrudan TBMM ile ilgili önemli bir yönü daha söz konusudur. “*Meclis Hükümeti*” sistemini esas alan TBMM, bu dönemde, kendi seçtiği vekilleri aracılığı ile yasama ve yürütme faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi. Meclis Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa’nın hükümet üzerindeki yetkisi açıkça ortadaydı ve “*Heyet-i Vekile*” ile Paşa arasındaki uyum, bu kritik dönemde önem taşıyordu. Bununla birlikte, TBMM içinde ayrı bir grup oluşturan Halk Zümresi, Sovyet çizgisindeki konum ve faaliyetleriyle dikkat çekiyordu.

Sovyet yardımına şiddetle ihtiyaç duyan Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükümeti, bu tehditkar yaklaşım karşısında, öncelikle kendilerinin değil, Enver Paşa’nın denklem dışında kalacağı bir konjonktürün temin edilmesi üzerinde durmuşlar, bir sonraki aşamada, Moskova nezdinde daha olumlu

bir imaj oluşturabilmek için, komünist kişi ve yapılar karşısında kontrollü müsamaha politikası benimsemişlerdir. Yeşil Ordu Cemiyeti ve resmi Türkiye Komünist Partisi bu politikanın en bariz sonuçlarıdır ve Ankara güdümlü yapılardır. Bununla birlikte, oluşan bu hassas konjonktür içinde, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının, “*Bolşevizm’e geçit veremeyecek kadar sağlam kültürel kodlara sahip olan Anadolu*” realitesinden hareket ederek kuvvetli bir özgüven duydukları da özellikle belirtilmelidir.

Ancak, Paşa ve dava arkadaşları, başarıyla kurguladıkları Ankara-Moskova işbirliği yolunda, Enver Paşa ve ekibini, Kazım Karabekir Paşa gibi ağırlığı olan bir ismin muhalefetine rağmen devre dışına çıkarırlarken, Bolşevik olduklarına dair İstanbul odaklı propagandalar ile yüzleşmekten kurtulamamışlardır. Böylece, bir yandan Moskova’ya yaklaşmaya çalışırlarken, diğer yandan, kamuoyu nezdinde “*aklanmak*” için gayret sarf etmişlerdir. Yeşil Ordu Cemiyeti’nin kuruluş amaçlarından birini de bu gereklilik oluşturmuştur.

Dikkat çekmeye çalıştığımız bu çok boyutlu yapının neden olduğu Ankara-Moskova işbirliği, samimi olmaktan çok, şartların zorlamasıyla ortaya çıkan bir olgu olarak nitelendirilebilir. Nitekim, süreç içinde, ne Ankara Bolşevizm’e meyletmiş, ne de Moskova’nın Anadolu odaklı yayılmacı emelleri son bulmuştur. İkili işbirliği bu şekilde tesis edildiği için, her an değişme ihtimali olan konjonktüre bağlı olarak, son derece kırılabilir bir karakter kazanmış ve taraflar arasında bir güven ortamı oluşmamıştır. Metin içinde dikkat çekmeye çalıştığımız ve her iki tarafın da üzerinde önemle durduklarını vurguladığımız askeri ve diplomatik manevraları, ana hatlarıyla belirtilen bu genel konjonktürün sonuçlarıdır. Tarafların Kafkasya odaklı taarruzları ve Gümrü Antlaşması, bu realitenin en ciddi yansımaları olmuştur.

Ancak, şartlar değişmemiş, değiştirilememiş ve birbirlerinin pozisyonlarını dikkate alarak teenni ile hareket eden tarafların sürecin ilk evresiyle birlikte kurguladıkları ortak politika işlerlik kazanarak resmîliğe bürünmüştür.

Tarafların ilerleyen süreçte de devam eden karşılıklı samimiyetsizliği, Ankara’nın istediği askeri ve nakdi yardımı, ancak, Mustafa Kemal Paşa’nın imza attığı askeri ve diplomatik zaferlerden sonra gönderen Moskova’nın tavrıyla belirginleşmiştir. Kaldı ki, ayakta durmak için birbirlerine sarılan her iki taraf da sürekli olarak, birbirlerini, ortak düşmanlarına karşı bir koz olarak görmüşler, Batı Avrupa ile yakınlaşma çabası içinde olmuşlar, hatta bu yakınlaşma tahakkuk ettiği takdirde saf değiştirmeyi dahi düşünmüşlerdir. Ancak, esas rekabet, “*Batı Bloku*” ile Rusya arasında yaşandığından, iki blok arasında başarılı bir strateji izleyen Ankara, hareket serbestisi açısından daima daha avantajlı bir konumda bulunmuştur. Fransız devlet adamlarını Ankara ile masaya oturmaya yönelten, birçok İngiliz makamlarını da endişeye sevk eden “*Sovyet korkusundan*” beslenen bu avantajdan başka bir şey değildir. Mustafa Kemal Paşa ve dava arkadaşları da gerçekçi davranmışlar, Doğuda kazanılan istikrarı başarıyla kullanarak askeri güçlerinin oldukça büyük bir bölümünü Batı Anadolu’da Yunan işgalinin izalesi için sarf etmişlerdir. Bu sonuç, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başarılı birer stratejist olduklarını kanıtlamaktadır.

Türk tarafının tavrı etik açıdan da bir sakınca oluşturmamaktadır. Çünkü bu sonuç, benzetme yerinde ise aynı stratejiyi takip eden iki satranç oyuncusundan birinin, elindeki kozları daha iyi değerlendirecek, diğerini istediği düzleme çekmesinden ibarettir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Sayı: 351, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.19.8.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya: 431148, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 247.674.10.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı: 273, Dosya: 431-4, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 1.15.9.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 13A, Kutu: 911, Gömlek: 17, Sıra: 3913, Belge: 17-1, 17-2.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 45, Sıra No: 1062, Belge No: 45-2.
Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Katalog: 10A, Kutu: 613, Gömlek: 96, Sıra: 1886, Belge: 96-1.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge: 132/19543.
Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, Belge: 59/17364.

Yayınlanmış Belgeler

- ARMAOĞLU, Fahir: *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
Dokümanı Vneşney Politiki, Cilt: III, Moskova, Gospolizdat, 1959.
ONAR, Mustafa: *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.
PARLA, Reha: *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri*, Cilt: II, Özdilek Matbaası, Lefkoşa 1987.
SOYSAL, İsmail: *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
ŞİMŞİR, Bilal: *British Documents on Atatürk*, Cilt: I-IV, TTK Basımevi, Ankara 1975-1992.

Hatıratlar, Resmi Yayınlar ve Araştırma-İncelemeler

- AKDEVELİOĞLU, Atay - ORAN, Baskın: *Türk Dış Politikası (1919-1989)*, (Edit. Baskın Oran), İletişim Yayınları, Ankara 2001.
AKŞİN, Aptulihat: *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, İstanbul 1964.
ALİYEYEV, Hamit: "Kemal Atatürk'ün Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasında Dostluğun Kurulması ve Sağlamlanmasında Rolü", *IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, TTK Basımevi, Ankara 1989.
ALİYEYEV, Hamit: "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.
APAK, Rahmi: *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
ARIKOĞLU, Damar: *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul 1961.
ARMAOĞLU, Fahir: "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele: Türk-Sovyet İlişkileri", *Ali Fuat Cebesoy'u Anma Paneli (10 Ocak 1994)*, ATAM Yayınları, Ankara 1997.
_____: *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Kitabevi, Ankara 1975.
_____: "1920 Yılında Milli Mücadele ve Sovyet Rusya", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1973.
_____: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010.
ATATÜRK, Mustafa Kemal: *Nutuk*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1989.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: II, 1999; Cilt: VIII, 2002, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Dışişleri Yayını, Cilt: I.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II. Baskı, Cilt: III, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1961.
Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.
AVAGYAN, Arsen: "Kurtuluş Savaşı'nda Ankara-Sovyet İlişkileri", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 159, Bileşim Yayınları, İstanbul 2007.

- AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1965.
- BAYUR, Yusuf Hikmet: "Birinci Genel Savaşın Sonra Yapılan Antlaşmalarımız", *Belle-ten*, Cilt: XXX, No: 117, Ankara 1966.
- _____ : "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Belle-ten*, Cilt: XX, Sayı: 80, Ankara 1956.
- _____ : *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, II. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, III. Baskı, Cilt: II/IV, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____ : *Yeni Türk Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1935.
- BELEN, Fahri: *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1973.
- BİÇER, Ali Rıza: *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri ve Mustafa Suphi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2000.
- BİLGE, Suat: *Güç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- CARR, Edward Hallett: *A History of Soviet Russia*, Cilt: III, Londra 1966.
- CEBESÖY, Ali Fuat: *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.
- _____ : *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- DUMONT, Paul: "Bolşevizm ve Doğu-Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim*, Mart 1980.
- _____ : *Düstur*, III. Tertip, Cilt: II-III, İstanbul 1929.
- EROĞLU, Hamza: *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- _____ : *Türk İnkılabı Tarihi*, Savaş Yayınları, 1990.
- FİGES, Orlando: *The Whispepers: Private Life in Stalin's Russia*, Picador, New York 2007.
- GOLOĞLU, Mahmut: *Üçüncü Meşrutiyet*, Başnur Matbaası, Ankara 1968.
- GÜRSEL, Haluk: *Tarih Boyunca Türk-Sovyet İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.
- GÜRÜN, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- _____ : *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
- _____ : "17 Aralık 1925 Türk-Rus Anlaşması", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- _____ : *Hacim Muhittin Çankırlı'nın Kuwayt Milliye Hatıraları (1919-1920)*, (Edit. Şerafettin Turan), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.
- _____ : *Halil Mentеше'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
- JAESCHKE, Gotthard: *Türk İnkılabı Kronolojisi (1918-1923)*, (Çev. Niyazi Recep Aksu), Cilt: I, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1939.
- KANDEMİR, Feridun: *Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası*, İstanbul 1965.
- KANSU, Mazhar Müfit: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber*, Cilt: II, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- KAPUR, Harish: *Soviet Russia and Asia, 1917-1927: A Study Sovet Policy Towards Turkey, İnan and Afghanistan*, The Humanities Press, New York 1967.
- KAZIM KARABEKİR: *İstiklal Harbimiz*, II. Baskı, İstanbul 1969.
- _____ : *İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, (Edit. Orhan Hülagü), I. Baskı, Cilt: I, Emre Yayınları, İstanbul 2001.
- _____ : *İstiklal Harbimizin Esasları*, Timaş Yayınları, İstanbul 1991.
- KERENSKY, Alexandr: *Kerensky ve Rus İhtilali*, (Çev. Rasih Güran), Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur - BERGE, Metin: *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KURAT, Akdes Nimet: *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- _____ : *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hakimiyet-i Milliye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003.
- _____ : *Kurtuluş Savaşımız (1919-1922)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- LENİN, Viladimir İlyiç: *Emperyalizm-Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Çev. Cemal Süreyya), VII. Baskı, Sol Yayınları, İstanbul 1979.
- _____ : "Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği", *Partizan Savaşı*, III. Baskı, Yar Yayınları, İstanbul 1994.

- MELEK, Kemal: *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- MONTEFIORE, Simon Sebag: *Young Stalin*, Weidenfeld & Nicholson, Londra 2007.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin: *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1990.
- ORAN, Baskın: *Türk Dış Politikası*, Cilt: I, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul 2004.
- ÖZALP, Kazım: *Milli Mücadele*, III. Baskı, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- ÖZDEMİR, Metin: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1933)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1986.
- ÖZKAYA, Yücel: *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2011.
- PERİNÇEK, Mehmet Bora: *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, III. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- POTSKHVERİYA, Boris: "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşmasının İmzalanmasının Nedenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu (9-11 Eylül 1991)*, Cilt: II, ATAM Yayınları, Ankara 1996.
- RIZA NUR: *Moskova-Sakarya Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- RUSTOW, Dankwart: *Politics and Westernisation in The Near East*, Princeton 1956.
- SANDER, Oral: *Siyasi Tarih*, Ankara 1984.
- SARAY, Mehmet: *Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1975.
- _____ : *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB Yayınları, İstanbul 1998.
- SELEK, Sabahattin: *Anadolu İhtilali*, Cilt: I, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000.
- SONYEL, Salahi: "Orgeneral Kazım Özalp'in Anıları ile İlgili Bir Açıklama", *Belleten*, Cilt: XXXVII, Sayı: 146.
- _____ : *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt: I, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- Soviet Foreign Policy*, Cilt: I, Moskova.
- ŞİMŞEK, Cihat: *Türkiye'de Aşırı Sol Faaliyetler ve Rusya Faktörü (1908-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1999.
- TANSEL, Selahattin: *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: III, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, (I. Devre), Cilt: I, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, (I. Devre), Cilt: VII.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal: *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- TEVETOĞLU, Fethi: *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ankara 1967.
- TOPRAK, Zafer: "Bolşevik İttihatçılar ve İslam Kominterni, İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı (İttihad-ı Selamet-i İslam)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43, Temmuz 1997.
- TUĞLACI, Pars: *Çağdaş Türkiye*, Cilt: I, Cem Yayınevi, İstanbul 1987.
- TUNÇAY, Mete: "Paul Dumont'un Yazısı Dolayısıyla Mustafa Suphi Üzerine Notlar", *Birikim*, Mart 1980.
- _____ : *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.
- YAVI, Ersal: *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?*, Yazıcı Yayınevi, İzmir 2001.
- YERASİMOS, Stefanos: *Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye Türk Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.
- _____ : *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, Boyut Yayınları, İstanbul 2000.
- YILMAZ, Mustafa: "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- _____ : *Milli Mücadelede Yeşil Ordu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- YÜCEER, Saime: *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa 1997.